

МРНТИ16.21.31

Қ.Күдерінова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы қаласы, Қазақстан

ЛАТЫННЕГІЗДІ ҚАЗАҚ ЖАЗУЫНДАҒЫ ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ЕМЛЕСІ

Аннотация. Мақала қазіргі латыннегізді қазақ әліпбиі бойынша әзірленіп жатқан орфографиялық сөздік пен орфографиялық анықтағыштың дайындалу барысынан хабар береді. Қазақ емлесіндегі үлкен проблема болып табылатын сөздердің бірге не бөлек жазылуын жүйелеу жолдары баяндалады. Қазіргі жазу тәжірибесінде есімдерден тұратын тұрақты сөз тіркестерінің бірге жазылып кету себептері ашылады. Сондықтан мақала лексикаланған фразеологизмдердің жаңа емле сөздігі мен емле анықтағышындағы бірге таңбалану нормасын негіздеуді мақсат етеді.

Тірек сөздер: бірге жазылу, бөлек жазылу, фразеологизмдер емлесі, лексикаланған тұрақты тіркестер

К.Кудеринова

Главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
доктор филологических наук, профессор
Город Алматы, Казахстан

ПРАВОПИСАНИЕ УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ЛАТИНОГРАФИЧЕСКОМ КАЗАХСКОМ ПИСЬМЕ

Аннотация. Статья освещает процесс разработки орфографического словаря и орфографического справочника, разрабатываемого по латинографическому казахскому алфавиту. Излагаются способы систематизации слитного или раздельного написания слов, являющихся большой проблемой казахской орфографии. Раскрываются причины слитного написания именных устойчивых словосочетаний в новом алфавите. Поэтому статья нацелена на обоснование норм слитного написания именных фразеологизмов в новом орфографическом словаре и орфографическом справочнике.

Ключевые слова: слитное написание, раздельное написание, правописание фразеологизмов, лексикализованные устойчивые словосочетания.

Q.Kuderinova

Chief researcher of A. Baitursynuly Institute of Linguistics
Doctor of philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

ORTHOGRAPHY OF THE STABLE PHRASES IN THE LATINOGRAPHIC KAZAKH WRITING

Annotation. The article covers the process of developing a spelling dictionary and spelling reference book, developed according to the latinographic Kazakh alphabet. The ways of systematizing the continuous or separate spelling of words, which are a big problem in Kazakh orthography, are described. The reasons for the continuous spelling of stable nominal phrases in the new alphabet are revealed. Therefore, the article is aimed at substantiating the norms of continuous spelling of nominal phraseological units in the new orthographic dictionary and spelling reference book.

Keywords: fused spelling, separate spelling, spelling of phraseological units, lexicalized stable phrases.

Жалпы фразеологизмдер, тұрақты тіркестер бөлек жазылады. Сондай-ақ метафора, эпитет арқылы жасалған күрделі сөздер бөлек жазылатыны белгілі. Мысалы: *адам көргісіз, аяқ алып жүргісіз, асқар тау әке, тас жетім*. Бұл сөздердің барлығы тілде бар атауларға эмоциялық, экспрессивтік реңк үстеу үшін, қосымша атау үшін пайда болған. Мысалы, *тез* деген сөз тілімізде болса да оның орнына *қас пен көздің арасында* деген фразеологиялық тіркесті қолдана қоямыз. Тездік ұғымының экспрессивтік реңкін күшейту мақсатында қолданамыз. Ондай қызметтегі тұрақты тіркестер үнемі бөлек жазылады. Себебі сөз жеке тұлғасы көрініп тұрса не оның мағынасы мәнді болғаны, не *бейнелі, экспрессивті реңкі күшті болғаны*. Бірақ тұрақты тіркес пен біріккен сөздердің ұқсас жақтары бар. Екеуі де даяр күйінде жұмсалады, сыңарлары бір-бірімен тұтасады, мағына сыңарларының жалпы жиынтығынан шығады да, тіркес бір ғана мағынаны білдіреді. Бірақ фразеологизм ауыспалы мағынада қолданылады және бейнелі, экспрессивті қызмет атқарады. Ал біріккен сөздер тура мағынадағы денотатив немесе сигнификативтер. Мысалы, *жас жүрек, асау жүрек, мұз жүрек, от жүрек* сөздері экспрессивті реңкі басым поэтикалық тіркестер бөлек жазылмаса өз мағынасынан айырылады. Ал «Ол ержүрек адам еді» десе, бірге жаза бастайсыз. Оның себебі ержүрек сөзі *батыр, батыл* сөздеріне экспрессивті реңк үстеп тұрған жоқ, жеке өзі осы батырлық ұғымын жаңа реңкпен атау үшін қолданылған. Мысалы, *қой аузынан шөп алмас* момын адам дейміз, ал *ер жүрек* «батыр» адам дей алмаймыз. Яғни *қой аузынан шөп алмас* сөзі – момын сөзінің эпитеті тәрізді, ал *ер жүрек* сөзі «батыр» сөзінің эпитеті емес, синонимі. Сондықтан бұл сөздер қатар айтылса, араларына үтір қойылып, *ер жүрек* тұрақты тіркесі бірге жазылады.

Жалпы, 60 жылдары барлық фразеологизмдер бөлек жазылады деген қағида болды. Сөйтіп, тұрақты тіркестердің бірге жазылуы нормаланды. Алайда ақсақал, таңғалу, демалу деген сияқты сөздер бірге жазылатын еді. Өйткені бұлар тілде атауы жоқ заттар мен құбылыстарды атап тұр. Сондықтан 90 жылдардан бермен қарай *ақжүрек, ақкөңіл, ақниет, аққолтық, ақсаусақ, арамтамақ, ашкөз, ашықауыз, басбұзар, баскесер, безбүйрек, бесаспап, ержүрек, итәуре, жанқияр, желауыз, жолаяқ, жүрекжарды, жүрекжұтқан, жүзіқара дегентұрақты тіркестер баспасөз бетінде бірге жазыла бастады*.

Тұрақты тіркестердің сөз қызметін атқаруы, әрине, жаппай құбылыс емес. Бірақ тілде бар құбылыс. Сондықтан тіл білімінде *лексикалану* деген термин бар. Бұл процестің нәтижесі ретінде *лексикаланған тіркес* деген термин пайда болған. Ол – «фразеологиялық мағынасынан қол үзген, синтаксистік қатынас көмескіленген, жеке сөз орнына жүретін лексикалық бірліктер» деген мағынаны білдіреді. Сөз тіркестерінің лексикалануы – тура мағынадағы сөздерді жасаудың табиғи жолы. *Ат салысты* деген тұрақты тіркес пен *құйрық тістесті, үзеңгі қағысты* деген тұрақты

тіркестердің бір кезде айырмашылығы жоқ еді, бөлек жазылатын тұрақты сөз тіркестері болатын. Енді бүгінде *ат салысты* сөзі қоғамдық, әлеуметтік лексика ретінде, ресми стильде бірге жазылып, «белсену, қолынан келетін бар мүмкіндіктерімен жәрдемдесу» деген қимыл-әрекетті беретін етістікке айналды. *Құйрық тістесті, үзеңгі қағысты* тұрақты тіркестерімен бір деңгейдегі фразеологизмдер емес. Лексикалану деген осы.

Қазақ тіліндегі мағынасы дерексіз термин, атау сөздердің біріккен түрі, негізінен, метафоралар арқылы жасалған. Бұл қатар *ақсақал, ақсүйек, бойкүйез, бақталас, тәлтума, қолтаңба, дүниеқоңыз* сияқты атаулардан тұрады. О баста идиомалық, фразалық тіркестер болған сөздер уақыт өте келе көркемдеуіштік, бағалауыштық белгілерінен айырылып, терминдік, атауыштық мәнге ие болып, күрделі сөзге айналып жатады. Демек, айналада пайда болып жатқан заттар мен құбылыстар тілдік таңбаны тек сөз тұлғасында емес, сипаттама-бағалауыштық қызметтегі фразалық тіркестер тұлғасында да алады. **Сондықтан жана емледе мынадай ереже бар:** «§38.Күрделі сөзге айналған фразеологизмдер бірге жазылады: *aqsaqal, aqsüneк, aqmet, aqmettik, aqkónil, aqkónildilik; kóshbasshy, dúnieqoңызdaný, erjúrek, erjúrektik, janpıda, janpidalyq, ataqonys; basqosý, atsalysý, atústi, atústilik*». **Сондай-ақ мынадай нормалар бар:** «§29.Идиомалық, фразалық тіркестердегі әрбір сөз бөлек жазылады: *qas batyr, shynjyr balaq, shubar tós, shuki ókpe, qara ter, iek artty, bas tartty, bet burdy, iin tires*». Бірақ атау сөздің орнына жүретін лексикаланған тіркестер бірге жазылады: *basqosý, atsalysý, aqkónil*.

Жалпы, тұрақты тіркестердің біртіндеп лексикалануы 80 жылдары басталды. Оған жазба тілдің стильдік даралануы да әсер етті. Әсіресе шаршысөз стиліндегі қоғамдық-саяси мәтіндер, ресми ісқағаздардағы ұғымдар мен атаулар бірге жазылғанда түсінікті болатын болды. көңілжықпас, -тық, көңілжетер жер, жүзтаныс, -тық, жүзікара, жүзжыртысушылық, тісқаққан, -дық, итжеме, -де, сужұқпас адам, суқараңғы, сумұрын, суыққол адам, тамақсау, мысықтілеу, мысықдәме, мысықсопы болу, өмірзая, нарқасқа (мәрт), ауызбірлік, ашкөз, аяқасты, -нан, аяқүсті, аяқүсті болу, әкімқара, әлімжеттік, әпербақан, әсемсал сипат (кербез, сұлу), әудемжер, сүйішкілігі бар, ұзынтұра кісі, өркөкірек, салбөксе әйел, атажұрт, атакәсіп, атамекен, атамұра, ататек, езмалта, езмалта кісі, жалтаңкөз болу, жалтаңкөздену

Оған қазіргі кирилнегізді емле ережесі жасалып, бекігеннен кейінгі кездерде 1938-1960 жылдары, көпшілік тарпынан бір деммен, бір үйлесіммен айтылатын еркін, тұрақты сөз тіркестерін, күрделі атау, лексикаланған тіркестерді жаппай біріктіруді ұсынуы әсер еткен сыңайлы. Ал бұл ұсыныстың себебі Қ.Жұбановтың біріккен сөзді **өзіне** ұқсас басқа тілдік бірліктерден ажырататын негізгі **белгісі** деп екпінді атауы да себеп болған сияқты. *Ақ көңіл, тас бауыр, жат бауыр, дем алу, қол қою, бас салу, бой ұру, ат салысу, ат қою, ат үсті қарау* сияқты фразеологизмдер бір екпінге бағына айтылу себепті бірге тұлғалануы ұсынылды. 60-70 жылдардағы біріккен сөз мәселесіне қатысты мынадай мақалалар жарық көрген. Назара аударайық: *Ахметов Ш.*Күрделі сөздер мен біріккен сөздердің ережелері туралы // Қазақстан мұғалімі, 1953,4.04. № 15; Балақаев М. Біріккен сөздердің емлесі туралы // Социалистік Қазақстан, 1940, 5.05. № 4.; Бегалиев Ф. Біріккен сөздердің емлесі жайлы // Ғылыми еңбектер жинағы XI том, Алматы, 1946.; Жәркешова Г. Біріккен сөздердің жазылуы // Халық мұғалімі, 1950, № 8.; Жиенбаев С. Тағы да біріккен сөздер емлесі жайлы // Халық мұғалімі, 1940, № 7-8; Қозыбаев С. Бірге жазылатын сөздер емлесі // Социалистік құрылыс, 1958, 5.01. № 4; Мышанов М. Бірге жазылатын сөздердің

емлесі // Социалистік құрылыс, 22.12. 1957.; Нүсіпов М. Жаңа ереже бойынша қосылып жазылатын сөздер // Халық мұғалімі, 1940, № 4; Сарыбаев Ш.Х. Қосылып жазылатын сөздер мен қосылмай жазылатын сөздер // Жаңажазу, 1941, 17.10. № 36; Сыздықова Р. Бөлек жазылатын сөздер // Социалистік Қазақстан, 1957, 18.06. Мұсабаев Ф. Біріктіріліп жазылатын сөздер // Қазақ тілі мен әдебиеті, 1958, № 6.; Мышанов М. Бірге жазылатын сөздердің емлесі туралы // Халық мұғалімі, 1951, № 2; Шаменов К. Біріккен сөздердің жазылуы туралы // Халық мұғалімі, 1951, № 4; Ысқақов А. Біріккен сөздердің жазылуы туралы // Халық мұғалімі, 1941, № 1-2.

Қазақ тіліндегі лексикаланған фразеологизмдердің көбі адам мінезі мен сипатына қатысты. Ол *бет, жүрек, ауыз, аяқ, жүз, езу* соматикалық атауларымен келіп адамның мінезін сипаттайтын сөздер. Мысалы, *сазбет әйел, көкбет әйел, қарабет болу, бірбет кісі, күлбет, күлбеттену* дегенде екі сыңары да К1 К1 не К2 қатынаста, яғни ауыспалы мағынада тұрғандықтан және осы мінез не сипатты нақты атап тұрғандықтан бірге жазылады. Ал *ақша бет, алма бет, безеу бет, бүйрек бет, быржық бет, жалпақ бет, жарғақ бет, секпіл бет, сопақ бет, табақ бет* дегенде екі сыңар да тура мағынасында тұрып, анықтауыштық қатынаста тұрғандықтан бөлек жазылады. Сол сияқты ауыз сөзімен келетін қандыауыз *қарақиы, салтыауыз бала, сарыауыз балапан, терісауыз байлар, көғауыз/көқауыз әйел, алауыз болу, ашықауыз бала, қызылауыз өсекиі сөздері және суауыз (бала ауруы), құрауыз шығу* дегенде бірге жазылады. Сондай-ақ *ержүрек, -тік, жсаужүрек, -тену, -тік, жүрекжүтқан, -дық, сужүрек, тік, тасжүрек, -тік, ақжүрек тік, қаражүрек,-тік* десе бірге жазылады. Ал *ет жүрегі елжіреу, қоян жүрек қорқақ, жас жүрек, асау жүрек, адал жүрек, мұз жүрек, от жүрек* деген поэтикалық тіркестер бөлек жазылады. Сондай-ақ *сыңаржақ көзқарас, заржақ адам, құжақ жігіт, оң жақта отыру* дегенде бірге жазылады. Ал *қарсы жақтың ойыншылары, екі жақ болып айтысу, бір жақта болу* деген тіркестерде жақ сыңары да, алдыңғы сыңар да тура мағынасында тұрғандықтан бөлек жазылады. Езу сөзімен келген тұрақты тіркестер кері сөйлейтін, көп сөйлейтін деген мағынадағы *сыңарезу белсенді, көкезу адам, бірезулену, бірезулік, бірезулей күлу* тіркестерінде біріншіден буын саны аз болғандықтан және ауыспалы мағынада келіп, сипаттың біріншілік атауы болғандықтан бірге жазылады.

Тағы бір топ адам мінезін атайтын фразеологизмдер көңіл сөзімен келеді. Мысалы, *ақкөңіл, -ділік, -дену, алакөңіл, -ділік, -дену, -дену, еркөңіл, -ділік, -дену, желкөңіл, -дік, -дену, қамкөңіл, -ділік, -дену, өркөңіл, -ділік, -дену, қаракөңіл, -ділік, -дену, желкөңіл, -ділік, -дену*. Бұл қатардың бірге жазылғаны алдымен қолданысының жиілігінен, екіншіден, зат есім тудыратын *-ділік қосымшасы, -дену деген етістік жасайтын* қосымшалары арқылы жаңа ұғымдық атау жасалуынан. Ал *шат көңіл, сейдін көңіл* деген сияқты жиі қолданылмайтын, әрі сыңарлары анықтауыштық қатыста тұрған сөздер бөлек жазылады. Тағы бір ескеретін жағдай қазіргі емле сөздігі *адал ниет, арам ниет және арам ниетті* сөздерін бөлек нормалайды да, *адалниеттілік, арамниеттілік, қараниет, -ті,-лік* сөздерін әсіресе –лық қосымшасымен келген түрін бірге нормалаған. Бұнда адал ниет не арам ниет деген қолданысқа қарағанда ниеті адал, ниеті арам деген қолданыс жиі болуына байланысты. Ал -лық қосымшасымен абстракті ұғымдар, дерексіз атаулар жасалады.

Дәл сол сияқты *пейіл* сөзімен келетін мінез сипатын атайтын сөздердің деректі атауы да, ұғымдық атауы да бірге жазылады: *кеңпейіл, -ділік, кішіпейіл, -ділік, ақпейіл, -ділік, жатпейіл, -дік, тарпейіл, -лік*.

Жүзді қатыстық сын есімімен келетін *екіжүзді, -лік, жылыжүзді, -лік, суықжүзді, ашықжүзді, иманжүзді* сөздері адамның нақты мінез сипатын

атайтындықтан бірге жазылады да, *ашаң жүзді, жұбау жүзді* дегенде мінезді емес, кісінің бет әлпетін сипаттайтындықтан, яғни жүз деген сыңар тура мағынасында тұрғандықтан бөлек жазылады.

Қанды сөзімен келетін *салқынқанды, -лық, қызуқанды, -лық, толыққанды ету, -лық* сөздері де осы айтылған себептерге байланысты лексикаланып келе жатқан фразеологизмдер. Кісінің мінез сипатын атайтын **мінез** сыңарымен келген сөздер де бір алуан. Мысалы, *итмінез, -ді, қызмінез, -ді, өрмінез, -ді, -лік, тікмінез, сырмінез адам, баламінез(ді) кісі* бірге жазылады. Бірақ *ағаш мінез, алыпұшапа мінезді, аусар мінез, ауыр мінезді, сері мінезді, одыр мінез, оғаш мінез, қызба мінез, құбылма мінез, қасарыспа мінез, кідің мінез, бозай мінезді, шетін мінез, шадыр мінез, ұрма мінез, тетір мінез* дегенде, мінездің түрлерін тура мағынасында нақтылап айтқанда әр сыңардың дербестігі сақталынып, бөлек жазылады. Сол сияқты **ит** сөзімен келетін бір алуан фразеологизмдер қазіргі емле сөздігінде бірге жазылып кетті. Оның себебі аталған сөздердің баспасөз бетінде, көркем әдебиет мәтіндерінде ықшамдалып, яғни бірге жазылуында болды. Және атаудың үш сыңардан тұратындығынан алдыңғы екеуі тұтас таңбалады. Бұл сөздердің емлесін сөздік арқылы нормаға сай жазып, жазармандардың санасына графикалық бейнесін қалыптастырып алуы қажет. Шындығында, осы аталған сөздердің бірге не бөлек жазылуы 2007, 2013 жылы басылған Қазақ тілі орфографиялық сөздіктерінде көрсетілген еді. Жұртшылық, әсіресе қатардағы тіл тұтынушылар көрсетілген норма бойынша жазып, дағдыланып кетті. Бірақ жаппай емес. Қазіргі БАҚ бірге жазу үрдісін одан әрі жеделдетіп, тіпті сөздікте бөлек жазылған сөздерді бірге жазып жатыр. Мысалы, *сантүрлі, саналуан, небәрі, біркүні* деген сияқты үстеулер. Әртүрлі орфограммаларды көріп жүргеннен кейін мектеп жазба жұмыстарындағы басты қате осы тұрпатты сөздердің емлесінен кетеді. Қайталап айтсақ, біріккен сөз деген ұғым – сөзжасамдық, морфологиялық термин. Ал бірге жазылу – грамматологиялық термин, орфографияның ұғымы. Біріккен сөз күрделі сөз сыңарларының арасындағы мағыналық өзгерістерді, екі сыңар арасындағы қатынастың, яғни күрделі сөздің синтаксистік деңгейден лексикалық деңгейге өткен процесінің нәтижесі. Бірге жазылу – сол нәтиженің орфографиялық кескіні. Сөздің пайда болуын орфография бөлек жазудан, яғни босаралықпен жазудан, дефис арқылы жазу, одан ары бірге таңбалаумен, яғни босаралықсыз жазумен бекітеді. Жазу бекітеді. Жазу ұғымдағы процесті көзге көрсету арқылы нақтылайды. Графикалық образ, бейнелер қалыптастырады. Сөздер бөлек жазылса, тіркескен сөз сыңарының әрқайсысы тура мағынасында тұр деген сөз, бірі анықтаушы бірі анықталушы бола отырып, зат не ұғым атауы деген сөз. Ал сөздер жалпы қолданыста бірде бірге, бірде бөлек жазылып жүрсе, онда бұндай сөздердің сыңар мағыналарында өзгерістер болып жатыр деген сөз. Ол өзгерістерді тілді қолданушы интуитивті түрде танып жатыр деген сөз. Бірақ норма біреу, ортақ болуы тиіс. Норманы емле сөздігі реттейді. Сондықтан емле сөздігі бірігу процесі аяқталды деген тұлғаларды ғана біріктіріп қалыптандырады. Сонымен, фразеологизмдер тілге бұл экспрессия, эмоция тудыру қызметінде келгенімен, кейбірінің негізгі қызметі атауыштық болады. Алғашында олардың бағалауыштық-модальдық мағынасы басым болады да, атауыштық мағынасы көрінбейді. Сөйтіп, сөз мағынасын ауыс қолдану нәтижесінде адам түйсігіне әсер ететін көркемдеуіштік, бейнелеуіштік қызметтегі фразеологизмдер тіл дамуында сигнификативтік жиілікке түсіп, лексикалық құрамының тұрақтылығына ғана ие болып қоймай, сонымен бірге, бір қатарлары сын есім – зат есім типіндегі стандарт формасын қабылдайды. Сондықтан фразеологизмдер бағалауыштық, атауыштық-бағалауыштық, атауыштық болады.

Бұл рет бір жағынан тіл тұлғаларының бүтіндікке, фразеологизмдердің сөз формасын қабылдауға ұмтылу сағыларын көрсетеді. Әрине, бұл сатыда тілдік құрылымдардың өту процесі әр текті, әрсипатты, әр қилы болуы мүмкін. Атауыштық фразеологизмдер сөзжасам процесіне араласып, жұрнақтармен түрленіп, көптеліп, септеліп, жіктеле алады. Қоршаған ортаны тұтас тілдік таңбалар арқылы тану ой тұтастығын, сананың абстрактуын көрсетеді. Біз тілдегі атауыштық фразеологизмдерді олардың бағалауыштық, бейнелеуіштік сынды негізгі қызметіне көбірек назар аударып, бөлек таңбалауды ұсынып келдік. Алайда жазарман санасында тұтас концептуалды образға айналған бірліктерді бөлек жазыла алмады. *Ер қашты болу, етек басты болу, ат салысты, арамтамақ, алабөтен, күн көру, жан ашу, бой ұру, тіс қаққан, бел иешу* сияқты тұрақты тіркестерді жаппай біріктіріп жазған мерзімді баспасөздегі үрдіс бекер емес еді. Емле сөздігі тілді тұтынушы санасындағы үрдістерді тіркеп қана отырған кездері осы тұрақты тіркестер емлесі екенін ашып айтқанымыз жөн. Сондықтан 2001 жылғы емле сөздігі *арамтамақ, аткөпір ету, атжалдану, ауызбірлік, ауызекі, әлімжеттік жасау, жақсыат, жаманат, жүребітті, бақталас, басараз, басбұзар, баскесер, басыбайлы, баукеспе, беталыс, бетбұрыс, бұтартар, бірқыдыру, бірізді, жатыпатар, жатыпийер, желбас, жүдеубас, жүзқара, жүребітті, жынойнақ, итжанды, итжығыс түсу, кертарпа, кеудемсоқ, көзайым болу, көзжұмбай, көзқарас, көкейкесті көкейтесті сияқты* мағынасы тұтас, құрылымы тиянақты, сынарларының деактуализациялануы әртекті, қолданылуы тиянақты экспресті-эмоционалды реңкінен айырылмаған тұрақты тіркестерді де біріктіріп заңдастырды.

Жалпы тұрақты тіркестердің сынарлары ажыратыла таңбалану емледе қағидаға айналғаны рас. Жазуға таңба теориясы тұрғысынан келгенде де фразеологизмдердің құрамын ажырата көрсету тұрпат межесінің де, мазмұн межесінің де үрдісінен шығады. Мысалы, *ит әуре, ит өлген жер* дегенде лексемалардың бөлек тұлғалану формасы, оның мазмұн межесіне қайшы келмейді. Бұл форма фразеологизмдердің негізгі қызметі – көркемдеуші қызметіне жауап береді.

Тұрақты тіркестердің көркемдік қызметі мен атаулық қызметі қатар жүре келе, бір кездері таза номинативтілік жүк арқалайтын дәрежеге жетеді. Біздің ойымызша, тілде тұрақты тіркестер негізінде пайда болып жатқан біріккен атаулар осы жолдардан өткен. Әсіресе адамға қатысты фразеологизмдердің екі сыңары да дене мүшелері атауларынан тұрса, олар атауыш қасиетке көбірек ие. Мысалы: *ақ саусақ, ақсақал, ақсүйек, ақ таңдақ, бос белбеу, сақ құлақ, тоңмойын, тас жүрек, ақниет, ақкөңіл, ер жүрек*. Біздіңше, фразеологизмдердің құрамындағы *көңіл, жүрек, ниет, пейіл* сияқты дерексіз мағыналы сөздер жазудың жеткізу әресінде ауыспалы мағынадағы түс атауымен бірге тұлғалануын қажет етіп тұрады. Бөлек тұлғалау – жазудың мазмұн межесіне жауап бере алмайды. Бұл ақ сын есімінің синкреттік сипатынан шығады. Тіліміздегі терминдік атаулардың жасалуындағы өнімді тәсіл сөздерді біріктіру екенін, фразеологиялық атаулардың бірігуі терминдену құбылысына тікелей байланысты екенін тілдік материалдар дәлелдеп отыр.

Проф. К.Аханов тұрақты тіркестер мен күрделі сөздердің арасын ажыратуда қиындық келтіретін көптеген ұқсастық барын айтқан. Алайда күрделі сөздердің атауыштық қызмет атқарып, заттың бірден-бір атауы болуы, эмоционалдық-экспрессивтік қызмет атқарып, жеке сөзге эквивалент болатын тұрақты тіркестен айырмашылығы деп көрсетеді. *Көк ми, су ми, тас бауыр* деген фразеологиялық сөз тіркестері мағыналық жақтан алғанда *мисыз, ақылсыз, қаталдеген* сын есімдерге эквивалент болып, осы сын есімдерге тән шырай формаларын (*көк милау, тас бауырлау, өте тас бауыр*) қабылдайды, яғни бұл сын есімдердің эквивалентіретіде жұмсала

алатындығын дәлелдейді, дейді ғалым. Біздіңше, эмоционалды-экспрессивтілігі күшті фразеологизмдер сипаттауыш қызмет атқаратындықтан, олар сипаттайтын тура мағынадағы сөздің алдынан “онай орын тебуі” керек. Мысалы, *ит өлген алыс жер, көзді ашыт-жұмғаниша* тез арада, *сары уайым* қайғыға салынып дегенде, *ит өлген жер*, көзді ашып жұмғанша, *сары уайым* тұрақты тіркестері номинативті тура мағынадағы сөздерді сипаттап, көркемдеп тұр. Ал *тасбауыр қатал, көк ми ақылсыз, ақ көңіл ашық адам* деген тіркесімділік болуы күмәнді. Сонда *тасбауыр, ақсақал, ақсаусақ, ақсүйек, ержүрек* сияқты тұрақты тіркестер *қатал, қарт, батыл* деген сөздердің эквиваленті емес, оларға синонимдік қатар құрайтын сөздер болады.

Тілдік таңбаны бүтін көру (яғни оқу) немесе арасын үзбей жазу адам санасының жоғарылауынан, ой тұтастығы мен ұғым бірлігінен, жалпылық пен абстрактіліктен орбитінін тағы да сөз соңында қайталағымыз келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Сыздықова Р. Бөлек жазылатын сөздер // Социалистік Қазақстан, 1957, 18.06.
[2] Мұсабаев Ғ. Біріктіріліп жазылатын сөздер // Қазақ тілі мен әдебиеті, 1958, № 6.